

מבוא

מאת אלישבע שנפלד

אלתר דרויאנוב נולד ב- 1870 בדרויה (מחוז וילנה). היה סופר ועסקן ציוני שעלה ארצה בשנת 1906 לאחר חמש שנות עבודה כמזכיר ב"ועד לישוב א"י" באודסה. כאשר לא מצא את פרנסתו בארץ חזר לרוסיה בשנת 1909 ושמש כעורך העולם עד 1914. בשנת 1921 השתקע בארץ והיה שותף לביאליק ולרבניצקי בעריכת ארבעת הכרכים הראשונים של *דשומות* לפולקלור יהודי (1919-1926). אמנם, עסק דרויאנוב בתחומים רבים של הספרות היהודית כגון: פובליציסטיקה, פליטונים, ביקורת ספרותית ועוד, אך הוא נזכר היום בעיקר בשל האנתולוגיה של ההומור היהודי *ספר הבדיחה והחידוד* שפורסמה לראשונה בתקופה שבה פורסמו מספר אנתולוגיות יהודיות כגון: *Der Born Judas* (1916-1922) ו- *Die Sagen der Juden* (1913-1927) לברדיצ'בסקי, *ספר האגדה* (1924) לביאליק ולרבניצקי ו- *The Exempla of the Rabbis* (1924) למשה גסטר.

בדיחות יהודיות פורסמו בקבצים אין ספור, אך אחד הקבצים הקלאסיים הוא, בלי כל ספק, *ספר הבדיחה והחידוד* שפורסם על-ידי דרויאנוב בשנת 1922. המהדורה משנת 1951 הנה מורחבת וכוללת למעלה מ- 3000 פריטים המשקפים את חיי היהודים בעיקר במזרח אירופה במאה ה-19 וברבע הראשון של המאה ה-20. מהדורה זו אף כוללת פריטים מן התקופה הנאצית בגרמניה וכן מארץ-ישראל היהודית המתחדשת. בתקופות שקדמו למאה ה-19 היו היהודים "יראים ושלמים" ונזהרו מן הליצנות משום שספרותנו "מלאה צוים ואזהרות המבקשים להרחיק את האדם מן הצחוק והליצנות." (ראה א. דרויאנוב, *ספר הבדיחה והחידוד*, 3 כרכים, תל-אביב: דביר, תשכ"ג) אולם, עם חדירת האידיאליזם של ההשכלה באה גם הביקורת הנוקבת לגבי המוסדות הדתיים והמצב הסוציאלי של הקהילה בפרט ושל היהודים כמיעוט אתני נצחי בכלל. ועם הביקורת מופיעים ההיתול והבדיחה.

כשם שהמצב הסוציאלי של היהודים היה מיוחד במינו, כן גם ההלצה היהודית תופסת מקום מיוחד בקרב הלצות העמים: "היא תוצאה של נתונים דתיים, היסטוריים וסוציאליים מיוחדים וביחד עם זה היא מהווה מפתח להיסטוריה יהודית", כותב לוץ ריריך (ראה: *Lutz Roehrich, Der Witz, seine Formen und Functionen, Muenchen, 1977,* (p. 275

שההלצה היהודית מהווה מפתח לדרך חייהם של היהודים, פרנסותיהם, מוסדותיהם ויחסם לסביבתם הלא-יהודית בתקופה המוגדרת לעיל. חשוב לציין שלמרות ששפת האוסף היא עברית, רוב הבדיחות בה נולדו וסופרו במקור בשפה המדוברת של המוני העם היהודי במזרח אירופה -- ביידיש, אך תורגמו גם מרוסית, מגרמנית ולעתים משפות נוספות.

לפי דרויאנוב, פוגעת ההלצה היהודית בכל דבר שבעולם, היא "נותנת לו את היכולת לכפור ולמדוד רגע אחד בכל, לגמוע גמיעה גסה בכוסה המשכרת של החרות ולנשא ולרומם אותו רגע את "האני הפשוט" שלו על הכל". (דרוואנוב, כנ"ל, כרך א', עמ' י)

הנושאים הכלולים במהדורה שיצאה לאור ב-1951 - הנם מרובים ואף מפורטים יותר מאשר במהדורה הראשונה מ-1922. הם משקפים לא רק את הקונפליקט עם המוסכמות ועם העולם הסובב אלא גם את הקונפליקטים בין קבוצות יהודיות שונות, בין חדש לישן, בין דור לדור, בין יהודי עירוני ויהודי כפרי ועוד. כאשר בודקים את תוכנה הכולל של האנתולוגיה נראה שהאוסף "פוגע בכל דבר בעולם" של היהודים וסביבתם. אפשר לחלק את הפריטים לשש קבוצות כשכל קבוצה שוב מתחלקת לקבוצות משנה:

(א) פרנסתם ומקצועם של היהודים: סוחרים ורוכלים, בנקאים, בעלי-מסעדות ואכסניות, מוכסים, בעלי-מלאכה ופקידים, רופאים ועורכי-דין, מלמדים, כלי-קודש ואישי-ציבור, קבצנים וסופרים.

(ב) במעגל החיים: לידה כוללת ברית מילה ולידה מחוץ לנישואין, חדרים, ישיבות ובתי-ספר, גני-ילדים, שידוך, חתונה, חיי-נישואין, בני-משפחה, זקנה ומות.

(ג) חגים ושבתות, אמונות ודעות.

(ד) קבוצות: חסידים ומתנגדים, קראים, משכילים וציונים, עירוניים, קרתנים וכפריים מומרים ואפיקורסים, עדות שונות.

(ה) תכונותיהם של ישראל: טיפשים, עמי-ארצות, חכמים, פקחים וערומים, זלננים ושיכורים, גנבים ושקרנים, קמצנים ורודפי-בצע, סתם בטלנים.

(ו) העולם שבו אנו חיים: יהודים וגויים, כמורה ורבנות, מלחמה ומהפכה, ארץ ישראל המתחדשת.

מקומות התרחשותן של ההלצות שבאוסף הנם רבים ושונים ובהתאם לרבגוניותם של התכנים: הרחוב, המסעדה, האכסניה, בית-הכנסת, החדר והישיבה, בית-המשפט, חזית-המלחמה, הקבוץ ועוד. ובמה שנוגע לערים ולעיירות, הרי נערכה רשימה נפרדת לשמותיהן, אשר מצורפת למפתח העניינים הכללי. אמנם, חלם ושוטיה מהווה פרק בתוך מסגרת המפתח, כשם שהוקדשו פרקים מיוחדים ל"אכסניה ואורחיה", ל"מסעדה ולקוחותיה" וכן ל"רכבת ונוסעיה", וזה משום חשיבותם של מקומות אלה בעולם הבדיחה בכלל והיהודית בפרט.

לצד הגיבורים האנונימיים המסומנים ע"י תכונותיהם כגון: הזולל והסובא, הקמצן, הגנב

השקדן, העשיר והעני, המשכיל ועם-הארץ, הגוי והכומר, הלץ והמחודד, מופיעים גם גיבורים ששמים מעיד על תכונותיהם, כגון: בני-כסיל, גימפל (שוטה), מאיר יוזי (גנב), חוזק כסיל, מתקה גנב, שמעיה בטלן, יקה בדחן, יקה טיפש ועוד. אלה, כפי הנראה, אינם גיבורים היסטוריים אלא סטריאוטיפים. יחד עם זאת, ישנם פריטים רבים שבהם פועלים אישים היסטוריים, כגון: בדחנים למיניהם, דרשנים, רבנים, סופרים ואמנים, אנשי-מדע ופוליטיקה. ביטויים של רבים מאלה אינו דווקא בבדיחה אלא בספור היתולי, באפוריזם, במשל ובעיקר בחידוד הכולל שימוש מגוון בפסוקים מן התנ"ך, הגמרא, ההגדה של פסח וסדור תפילה.

הבולט בין אישים היסטוריים אלה הוא הרשלי אוסטרופולר, בדחן החצר של ר' ברוך. להרשלי מיחסים גם מאמרים משלו, אך גם רבים כאלה ש"הדביקו" לו משום אישיות הדומה לכסילים חכמים אחרים, כגון: טיל אולנשפיגל הפלאמי ונסר-אדין הטורקי. דרויאנוב ליקט 30 פריטים על איש חביב זה, כאשר כשני שלישים הם "משלו" בלבד והאחרים גרסאות של הלצות נודדות (למשל מס' 2145). מיוחדים הם גם מאמריהם של בדחנים שהיו ידועים בחברתם, כמו ליבלה מפירודה (מס' 2127), הירש-לב בדחן (מס' 2129), וכלב לץ (מס' 2166). חשוב גם להזכיר את הסופר הפורע ובעל ההומור מווילנא, אייזיק מאיר דיק (מס' 2453). רשימת אישים חלקית נמצאת בסוף כרך ג' של ספר הבדיחה והחידוד.

חלק גדול מן הפרק "בין אדם למקום" מוקדש לאפיקורסים, כלומר לחילוניים בשפתנו היום. מבין האפיקורסים האנונימיים הרבים המעשנים בשבת, אוכלים בימי-צום ונתפסים במסעדות לא כשרות בולטת אישיותו של שמרל שניטקבר המופיעה ב-30 פריטים (למשל מס' 1792, 1833, 2154). אף ר' אייזל חריף, שלו מוקדשים 18 פריטים, היה, כנראה, דמות ידועה ונערצת. כשמו כן היה. לפי המסופר היה מוסמך לתת לסופרים הצעירים היתרים להדפסת עבודותיהם ולהפצתם ברבים. יש להניח, כי הסופרים חששו לא מעט מפני לשונו החדה (למשל מס' 570, 571). אף המגיד מריצה לא חסך לשונו מאף אחד והוא נהג להלביש את תוכחותיו במעיל של משלים (ראה מס' 463). אישיות מיוחדת במינה היתה, כנראה, ישעיה "הרופא", והוא כעין מרפא עממי. מתוך פנקסו אנו למדים כיצד לטפל בכאבי שניים, בכאבי בטן ובכלל בכל מיני חולים. הוקדשו לו 6 פריטים (למשל מס' 896, 893). אישיות משעשעת בבורותה בענייני-יהדות מתוארת בנשיא תלמוד-תורה בארצות הברית. אין דרויאנוב נוקב בשמו מטעמים מובנים. (מס' 3090, 3094).

מספר הערות לפרק הנקרא "גדולים ומפורסמים". בהקדמתו כותב דרויאנוב: "במידת האפשרות ניתן בפרק זה סדר אישים כרונולוגי... מודגשת 'במידת האפשרות' להודיעך, כי לגבי אישים מעטים לא עלה בידי למצוא תאריכים מדויקים, והם מסודרים בסוף." (דרויאנוב, כנ"ל, כרך ג, עמ' 63). הכרונולוגיה הכללית מתחילה בתקופה שלאחר מות ענן, נשיא הקראים ומגיע עד לתקופת מלכת ויקטוריה ומכילה כמעט 350 פריטים. מבין הפריטים האלה ישנם רבים, אשר, לדעתי, קשים לנו היום להבנה משום שהם נעוצים בתקופתם ורחוקים מאתנו בזמן

ובמקום. (למשל מס' 2384, 2393, 2405). אולם, ישנם ביניהם גם כמה מהתלות "נודדות", המסופרות על אישים היסטוריים ואנונימיים אחרים (כמו, למשל: מס' 2500, 2547, 2557).

אמנם, לא רק התוכן של "ספר הבדיחה והחידוד" מגוון מאד אלא גם הצורות שבהן הולבש התוכן מגוונות מאד. הרי, דרויאנוב הכניס חומרים מספרי-בדיחות ובדיחות ששמע בעל-פה, חומרים מקבצים למיניהם וביניהם דברי-חכמים, זיכרונות, ביוגרפיות, פתגמים, משלים ואפוריזמים, וכן אוספים של חכמי-חלם ועלילות הירשל אוסטרופולר.

ההבדל בין הבדיחה ובין הספור המשעשע הקצר אינו רק צורני אלא גם היסטורי וסוציולוגי. (Roehrich, *ibid.*, pp. 8-10) הספור הקצר מוכר כספור מבדח בשלהי ימי-הביניים בעוד שגיל הבדיחה צעיר בהרבה. לספור הקצר והמבדח מן המאות שקדמו למאה ה-19 היתה לעתים מטרה דידקטית הנעדרת לחלוטין מן הבדיחה. באנתולוגיה של דרויאנוב נראה שהמטרה הדידקטית אף לא נעלמה מן הספור ההיתולי הקצר בעבר הלא-רחוק והכוונה לאותם המשלים שהיו בפי דרשנים (מס' 485), קבצנים ורבנים. לעיתים, הספור ההיתולי מתאר אירועים באריכות ומן הסביבה המיידית, כשהוא מרבה בתיאורים של מצבים קומיים ומעשי-שטות. לספור הקצר ההיתולי ייחשבו עלילותיהם של חכמי-חלם, הגוזמאות והשקרים של נוסעים למיניהם, המשלים שהוזכרו לעיל, והסטירה בסגנון "פלפול" ו"אגדה" (מס' 2197, 2646).

ריריך מציין, כי הבדיחה רוחנית יותר מן הספור ההיתולי. הבדיחה מתחדדת לקראת הפואנטה, אשר צריכה להיות בהירה ומובנת. הספור ההיתולי מבוסס על החומר בעוד שהבדיחה מתבססת על הרוח. בבדיחה אין שום דבר קדוש, לא גיל מופלג, לא מחלה, לא אידיאלים נשגבים או ערכי-מוסר, ולא אישים בעלי-שררה, רבנים או תלמידי-חכמים. היא בנויה על קונפליקט קומי בין שניים שאינם שווים, לא במעמדם הסוציאלי, לא ברמת-השכלתם ולא בהשקפת-עולמם. זהו קונפליקט בין חייל וקצין, בין תלמיד ומלמד, בין שופט ונאשם, בין גוי ויהודי, בין מתנגד וחסיד ובין יהודי עירוני לבין יהודי קרתני או כפרי.

קונפליקט קומי בין שניים לא שווים יכול לבוא לידי ביטוי על-ידי התגרות (אגרסיה) מחד, ומענה נמרץ (*repartee*) לא כל כך הגיוני, מאידך. המענה הנמרץ הוא תגובה רוחנית מהירה להתגרות ובה טמון הבלתי צפוי והמפתיע. במענה הנמרץ מוחזרת המכה למתקיף, כלומר הוא פועל כמו בומרנג. ההתנגשות בין נורמות שונות האופיינית לבדיחה מעין זו באה לידי ביטוי ב"ספר הבדיחה והחידוד", בעיקר, כאשר מדובר בהתנגשות בין יהודים וגויים (מס' 1960), בין רבנים וכמרים (מס' 1954), אך גם בין עסקן קהילה תקיף ובין איש מן השורה (מס' 363).

סוג אחר של הבדיחה הוא ההתנצחות בין שניים או אף שלושה כאשר המנצח מתגלה בסופו של דבר כמפסיד במאבק המילולי. בעיקר, מדובר בקבוצת-חסידים המתנצחים על קדושתם או כוחם העל-טבעי של הרבנים שלהם (מס' 607), או שיש התנצחות עם מתנגד תקיף (מס' 613).

יש בדיחות הקשורות במעשה כלשהו המעורר צחוק. אם מישהו, למשל, מחליק על קליפת בננה ונופל על עכוזו (ראה גם מס' 1958). לסוג זה ייחשבו גם אותם הפריטים שבהם נקרא או מוגד טקסט מעשי יבש בהטעמה הנוגדת את התוכן הרציני והגורמת לסיטואציה קומית (מס' 1691, 365).

סוגים אחרים של הבדיחה הנשענים על המילה:

(א) ההשוואה בין שני דברים שאין ביניהם מכנה משותף כלשהו (מס' 1585, 3048, 1493, 1578);

(ב) בדיחה שבה לשון-נופל-על-לשון. סוג זה שכיח ביותר באנתולוגיה ומוצאו לעתים מפי אישים ידועי שם, והוא מתחלק לארבעה סעיפי משנה:

(1) הפואנטה מסתמכת על מילה אחת המקבלת משמעויות שונות בהקשרים שונים, (מס' 500, 670);

(2) נוטריקון מקובל "מתורגם" בהתאם לסיטואציה מסוימת (מס' 398);

(3) אות אחת מתחלפת במילה מתוך משפט ידוע ומוכר לכל, והמשפט מקבל משמעות אחרת ומפתיעה (מס' 427, 1793);

(4) במילה בודדה מתחלפת אות אחת, בעיקר, אצל עולים חדשים וגורמת לסיטואציה קומית (מס' 2960, 2905, 2640).

לעתים הבדיחה בצורת שאלה היתולית ורק השואל עצמו מסוגל לענות עליה. הלצות כאלה הן שכיחות באנתולוגיה ובפרט, כאשר התשובה הניתנת היא פסוק מן התנ"ך או מכתבי-קודש אחרים. נראה שהלצות כאלה לא היו עממיות אלא חוברו ונכתבו על-ידי תלמידי-חכמים ובמיוחד בדחנים שהיו בקיאים בכתבי-הקודש (מס' 859, 211). בכלל, נעשה שימוש רב בפרקים מן התנ"ך, ספרות חז"ל, תפילות והגדה של פסח. אין כמעט שינויים בטקסטים אלה עצמם בגלל קדושתם וכבודם אלא בקונטקסט שבו הם מופיעים. הם מבדחים בגלל הקונפליקט בין הלשון הגבוהה והמכובדת של הפרקים מכתבי-הקודש ובין האירוע היומיומי הנמסר בלשון המתאימה. קונפליקט זה הוא הגורם לשעשוע ולהתעוררות אסוציאציות שונות. מעט השיבושים והשינויים שישנם בטקסטים המכובדים הנם בהקשר לדברי גנבים או שקרנים (מס' 1336, 1273). משפטים שלמים מכתבי-הקודש משמשים כמענה חריף ומפולפל (מס' 1117), כהוראת רב המעוררת תגובה מעשית ותכליתית (ראה מס' 1645) או כשאלה שלא היתה במקום (מס' 1157), או כ"עזרה" למי שאינו יודע להכריע בין שתי בחורות המוצעות לו לנישואין (מס' 1495).

פרק שלם מוקדש למוצאי-פיהם של ילדים מן הכפר, הקיבוץ והעיר. הוא מכיל 43 פריטים, כפי הנראה אותנטיים, משום שנרשם גם גילם של הילדים וכן תוארה הסיטואציה שבה נאמרו הדברים (מס' 2922, 2933, 2925). ישנם 25 פריטים נוספים מפי ילדים הלומדים בחדר עם מלמד או עם האב. מחד מגלים ילדים אלה חריפות וחוסר דרך-ארץ לאדם המבוגר, ומאידך גם

חוסר ניסיון חיים ותמימות. מתקבל הרושם שאחדות מן ההלצות סופרו על-ידי מבוגרים למען מבוגרים כדי להצניע את הזלזול במלמדים וברבנים מסוימים.

אף הבדיחה הפוליטית תופסת מקום נכבד ב"ספר הבדיחה והחידוד". סוג בדיחה זה מכוון נגד בעלי-שררה אימתניים והיא פורחת, כידוע, במיוחד במשטרים טוטליטריים, כאשר בה החלש מנצח את בעל השררה. דרויאנוב רשם מספר בדיחות פוליטיות מתקופת-המהפכה הרוסית ומן התקופה הנאצית בגרמניה. נרשמו אף כמה פריטים ממלחמת העולם הראשונה הלועגים לצאר הרוסי. כמעט ואין סוג אחר של בדיחה הקשור בזמן ובמקום, כמו הבדיחה הפוליטית. בשעת המהפכה הרוסית היא מתייחסת, למשל, לרעב ולמחסור הכללי שמהם סבלו האנשים ששבעו מהבטחות השררה (ראה מס' 2826); והיא מתייחסת להנהגה הבולשביקית שהיתה מורכבת מיהודים רבים (ראה מס' 2799). בשעת מלחמת העולם הראשונה התפלאו יהודי רוסיה מן הצבא הגרמני ומחייליו ולעגו לרוסים ולזה שעמד בראשם (ראה מס' 2763). דוגמאות לבדיחות בתקופת הנאצים הן, למשל, הבדיחה על קללת יהודי (ראה מס' 3063) וה"שיחה" בין צ'אפלין והיטלר (ראה מס' 3062).

לבסוף עוד הערה ביחס לבדיחות הקשורות במין. דרויאנוב (ראה כרך א', עמ' ט"ז). נמנע מלהכניס באוספו "דברים שבצנעה": "נושא אין כמותו עשיר באוצר הבדיחה של כל העמים והלשונות ואולי אצדק אם אומר: ובייחוד באוצר הבדיחה שלנו... יש אשר בדיחתנו מגיעה כאן עד לידי חריפות, שהאוזן נכווית ממנה. בלשונה המיוחדת לה היא מגלה את הטמון לפני ולפנים בסתרי הלב. אבל שלא להכאיב את האוזן אני בוחר הפעם דווקא דוגמאות שכל המצוי אצל בדיחתנו במקצוע זה יכיר בהן תיכף שהן מן הקלושות והחיוורות ביותר." והוא מוסיף: "בדיחות יהודיות ממקצוע זה יש בידי במספר רב, אבל רק מעטות מהן אפשר להכניס ל"ספר הבדיחה והחידוד", משום שברובן הגדול אינן בנוות-פרסום בשביל קובץ שכזה. אולם צריך להודות: מצד עניינן הפולקלורי יש להן ערך מיוחד. "אם כן, הבדיחות המועטות מסוג זה באנתולוגיה הנן לכל היותר על איש נואף הנקרא לרבי, על הריון מחוץ לנישואין, על לידה "מוקדמת מדי" אחרי החופה ועל תאונה בשעת ברית מילה.

על פריטים רבים שבאוסף אבד הכלח ואין הם מדברים עוד אל לב הקורא של היום. לעומתם ישנם כאלה שהאקטואליות שלהם לא פגה. לדוגמא, הספור הקטן שבוודאי תקף היום לאחר פשיטת הרגל של הקומוניזם (מס' 2807) וכן ההלצה על סירובו של האדם לשנוי אופיו (מס' 3169) וכמובן החידוד הנפלא של אייזיק-מאיר דיק המשווה בין מסמר בלי ראש ובין המשמש בקודש (מס' 361).